

تقریر درس تفسیر ترتیبی از ابتدای قرآن کریم آیت الله اراکی دامت برکاته

مقرر	حجت الاسلام قادر بریسم	جلسه	تاریخ	۱۴۰۳ / ۱۰ / ۱۶
عنوان ۱	تفسیر ترتیبی از ابتدای قرآن کریم			
عنوان ۲	تفسیر سوره «حمد»			
عنوان ۳	اقسام و ویژگی های رحمت الهی در قرآن کریم			
عنوان ۴	رحمت رحمانی در آیات قرآن کریم ➤ ۱. رحمت جود ➤ ۲. رحمت هدایت ➤ ۳. رحمت تیسیر (تخفیف)			

الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطیبین الطاهرین

اقسام و ویژگی های رحمت الهی در قرآن کریم

پیش تر بیان شد که اقسامی از رحمت در قرآن کریم مطرح گشته است. برخی از آنها در ذیل رحمت رحمانی قرار می گیرند؛ البته لازم به ذکر است که رحمت رحمانی شامل رحمت رحیمی نیز می شود؛ اما اینکه می گوئیم ذیل رحمت رحمانی است، یعنی خصوصیات رحمت رحمانی را در بر دارند. برخی دیگر از اقسام رحمت نیز، ویژگی های رحمت رحیمی را دارا هستند. در باب رحمت رحمانی، چند خصوصیت برجسته وجود دارد:

- این رحمت، همه جانبه و فراگیر است.
- این رحمت، وابسته به استحقاق و طلب نیست و از سر لطف آغازین (ابتدایی) است.
- بازتاب این رحمت آغازین، برای کسانی که ندای الهی را لبیک گویند، به صورت رحمت رحیمی متجلی می گردد؛ اما برای کسانی که از دعوت الهی روی برگردانند و به این رحمت رحمانی پشت کنند، همین رحمت رحمانی، به سبب کردار خودشان، به عذاب مبدل می شود. این رحمت رحمانی، فیض خیر و سعادت است که هرگاه کسی از آن روی برباید، به دست خویشتن، آن را به شر تبدیل می سازد.

پرسشگر: شما انواع رحمت را متعدد برشمردید. کدام یک از این دسته بندی ها صحیح است؟

معظم له: در مجموع، پنج قسم از رحمت در قرآن کریم آمده است که برخی از آنها خصوصیات رحمت رحمانیه را دارند؛ یعنی خصوصیات رحمت رحیمیه در آنها موجود نیست. بدین معنا که مثلاً رحمت رحیمی، خاص مؤمنان است، در حالیکه این اقسام رحمتی که در ذیل رحمت رحمانی قرار می گیرند، مختص مؤمنین نیست و فراگیر است. بیان شد که رحمت رحیمی متوقف بر طلب و استحقاق است، یعنی ابتدایی نیست؛ اما برخی از اقسام رحمت، آغازین و بدون

توقف بر طلب و استحقاق هستند. یعنی چنین نیست که نیازمند طلب و درخواست بندگان باشد تا خداوند آن را کرامت فرماید. برخی از همین اقسام پنج گانه رحمت، تنها در ذیل رحمت رحمانی می گنجند و برخی، علاوه بر رحمت رحمانی، در ذیل رحمت رحیمی نیز جای می گیرند، یعنی خصوصیات رحمت رحیمیه را در خود دارند. هم اکنون نیز در حال تبیین همین اقسام پنج گانه هستیم.

پرسشگر: آیا حیثیات در تقسیم بندی، دخالت دارند؟ یعنی گاهی می گوئید همه رحمت، یکی است و به رحمت رحیمیه و رحمانیه بر می گردد و مواردش مختلف می شود. یک بار می گوئید یک قسم است و یک بار می گوئید پنج قسم است. آیا حیث تقسیم هم دخالت دارد؟

معظم له: پیش تر توضیح داده ایم که هر فیضی که از ذات حق تعالی سرچشمه می گیرد، اساساً فیض رحمت و خیر است؛ یعنی فیض خیری است که ما از آن به «فیض رحمت» تعبیر می کنیم یا در قرآن کریم این گونه تعبیر شده است. از حضرت احدیت، جز فیض خیر صادر نمی شود. این فیض خیری که از خداوند صادر می گردد، به اعتبار ویژگی های متعلق و گیرنده اش، به اقسامی که بیان خواهیم کرد، تقسیم می شود.

قسم اول، آن رحمت آغازین است که شرط آن، طلب و استحقاق ویژه نیست. این رحمت ابتدایی، همه گیر و فراگیر است و بر طلب نیز متوقف نمی شود. این رحمت ابتدایی که مصداق رحمت رحمانی است، هرگاه کسی از آن روی برتابد یا اعراض کند، آن را به عذاب تبدیل می کند. به تعبیر دیگر، این رحمت و فیض جاری از سوی خداوند، هم وجه صدور دارد و هم وجه رجوعی: «إِلَيْهِ يَرْجِعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ»^۱ و «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»^۲. فیض صادر می شود اما به او بازمی گردد. در این مسیر بازگشت که همانا با دعوت الهی همراه است - چنان که فرموده: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ...»^۳ ای کسانی که ایمان آورده اید! دعوت خدا و پیامبر را اجابت کنید هنگامی که شما را به سوی چیزی می خواند که شما را حیات می بخشد! و «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا * وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا»^۴ ای پیامبر! ما تو را گواه فرستادیم و بشارت دهنده و انذارکننده و وادارکننده به سوی خدا به فرمان او قرار دادیم، و چراغی روشنی بخش! و این دعوت، دعوت به بازگشت به سوی خداوند است - همین رحمت، باز هم به دو شعبه تقسیم می گردد:

- بازگشت رو به سوی خداوند؛
- بازگشت پشت به سوی خداوند.

به عبارت دیگر، یکی از انواع بازگشت، بازگشت «وفود الی الله» است: «يَوْمَ نَخْشِرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا» در آن روز که پرهیزگاران را دسته جمعی به سوی خداوند رحمان [و پاداش های او] محشور می کنیم»^۵. و نوع دیگر، بازگشت «ورود»

۱. سوره هود: ۱۲۳.

۲. سوره بقره: ۱۵۶.

۳. سوره انفال: ۲۴.

۴. سوره احزاب: ۴۵ و ۴۶.

۵. سوره مریم: ۸۵.

است؛ یعنی بازگشتی ناخوشایند که به معنای پشت کردن به ساحت قدس الهی است: «وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَرِثًا» و مجرمان را [همچون شتران تشنه کامی که به سوی آبگاه می روند] به جهنم می رانیم^۱. در این مسیر بازگشت، همین رحمت رحمانی، اگر با فعل بنده، رو به خداوند آورده شود، این رحمت الهی در حق خویش، به رحمت رحیمی بدل می گردد: «وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا»^۲ و «تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ»^۳. در سوره «یس» نیز می فرماید: «سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ»^۴. این ندای سلامت، ویژه چه کسانی است؟ در روز قیامت، خطاب می رسد:

«وَأَمَّا زُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ * أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَن لَّا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَأَنِ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ * وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ»^۵؛

[و به آنها می گویند:] جدا شوید امروز ای گنهکاران! * آیا با شما عهد نکردم ای فرزندان آدم که شیطان را نپرستید، که او برای شما دشمن آشکاری است؟! * و اینکه مرا پرستید که راه مستقیم این است؟! * او گروه زیادی از شما را گمراه کرد، آیا اندیشه نکردید؟!]

یعنی ندا می رسد که: «صف هایتان از یکدیگر جدا گردد و نیکان از بدان تفکیک شوند»؛ وقتی که از هم جدا شدند، به خوبان گفته می شود: «سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ». و سپس خطاب به مجرمان می فرماید: «وَأَمَّا زُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ». این «سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ» مخصوص کسانی است که در این بازگشت به سوی خداوند، روی به او آورده اند: «إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ» من روی خود را به سوی کسی کردم که آسمان ها و زمین را آفریده؛ من در ایمان خود خالصم؛ و از مشرکان نیستم^۶. همه اینها در پرتو همان رحمت و فیض الهی تحقق می یابد؛ آری، در تمامی احوال، فیض الهی جاری است؛ اما اگر کسی در مسیر بازگشت به سوی خداوند، از این فیض روی برباید، همین فیض در حق او به عذاب تبدیل می گردد:

«يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضُرِبَ بَنِيهِمْ بِسُورَةٍ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِن قِبَلِهِ الْعَذَابُ»^۷؛

روزی که مردان و زنان منافق به مؤمنان می گویند: «نظری به ما بیفکنید تا از نور شما پرتوی بگیریم!» به آنها گفته می شود: «به پشت سر خود بازگردید و کسب نور کنید!» در این هنگام دیواری میان آنها زده می شود که دری دارد، درونش رحمت است و برونش عذاب!

۱. همان: ۸۶.

۲. سوره احزاب: ۴۳.

۳. همان: ۴۴.

۴. سوره یس: ۵۸.

۵. همان: ۵۹ - ۶۲.

۶. سوره انعام: ۷۹.

۷. سوره حدید: ۱۳.

این باطن، همان روی آوردن است؛ و ظاهر آن، که همان پشت کردن است، عذاب است. این رحمت در سیر بازگشت، وقتی که بازگشت وفودی می شود، سراسر رحمت رحیمی می گردد. همان رحمت رحمانی است؛ اما در مسیر بازگشت، به رحمت رحیمیه بدل می گردد.

اینها نیز خصوصیات دارند. برخی از اقسام رحمت، عام است و اگر کسی روی برتابد یا روی آورد، آن رحمت عامه، شامل حال او می شود؛ اما گونه ای دیگر از رحمت، ویژه کسانی است که به خداوند روی می آورند، که این را به تفصیل شرح خواهیم داد. مثلاً رحمت آغازین که درباره اش می فرماید: ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ مال همه است؛ چه روی آورند و چه پشت کنند.

پرسشگر: در هر دو تقسیم بندی، چگونه رحمت رحیمیه و رحمانیه، آن گونه که در اقسام پنج گانه اشاره فرمودید، عام تلقی می شود؟

معظم له: این اقسام پنج گانه، در حقیقت، جلوه های گوناگون همین دو نوع رحمت هستند و از ماهیتی بیگانه نیستند. این رحمت رحمانی در سیر صدوری اش رحمت رحمانی است و هنگامی که این رحمت باز می گردد، باز هم ماهیت رحمانی خود را حفظ می کند؛ اما علاوه بر آن، حیثیت جدیدی نیز می یابد؛ چون اگر به سوی خداوند باشد، رحمت رحیمیه می شود؛ وگرنه، اگر با روی گردانی همراه شود، به آتش و عذاب مبدل می گردد.

ما آیات این نوع از رحمت را در کتاب «تفسیر ساختاری» آورده ایم؛ اما در اینجا نیز به برخی از آنها اشاره می کنیم. اکنون باید دید انواع رحمتی که در قرآن کریم مطرح گشته، مربوط به قسمت اول رحمت رحمانیه است که شامل همه می شود یا به رحمتی اختصاص دارد که ویژه مؤمنان است؟ بر اساس پژوهش های ما، پنج نوع رحمت در قرآن کریم آمده است. مثلاً رحمت به طور کلی، قسم اولش رحمت آغازین است که از مصادیق رحمت رحمانی به شمار می رود؛ چون خصوصیات رحمت رحمانی را در بر دارد:

➤ اولاً: خاص مؤمنین نیست؛ بلکه همه گیر و فراگیر است.

➤ ثانیاً: متوقف بر طلب و استحقاق نیست.

➤ ثالثاً: اگر کسی به این رحمت پشت کند، به عذاب تبدیل می شود.

اینها سه خصوصیت رحمت آغازین است؛ اما علاوه بر خصوصیت، خوب است که اقسام این رحمت را نیز بیان کنیم. همین رحمت آغازین، سه قسم است؛ اما این اقسام، حصر عقلی نیستند؛ بلکه بنابر تتبعی است که ما در آیات کریمه قرآن کرده ایم و ما نیز در حال تفسیر قرآن هستیم و می خواهیم ببینیم قرآن کریم در این عرصه چه فرموده است.

رحمت رحمانی در آیات قرآن کریم

سه نوع رحمت در قرآن آمده که به نظر ما مصادیق همین رحمت رحمانی آغازین به شمار می روند:

۱. رحمت جود

این نوع از رحمت را، «رحمت جود» یا «رحمت فیض واسعۀ الهی» می نامیم:

﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾^۱

رحمت جود، فراگیر است و جود خداوند شامل استثنا نمی شود.

﴿أَمْرٌ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ﴾^۱؛

مگر خزاین رحمت پروردگار توانا و بخشنده ات نزد آنهاست [تا به هر کس میل دارند بدهند].

این «خزائن رحمت حق»، تعبیری از رحمت جود است. خزائن رحمت پروردگار چیست؟ همین جود گسترده الهی است؛ همین جود بی قید و شرط الهی است؛ همین رحمت فیض عام است.

۲. رحمت هدایت

قسم دوم رحمت آغازین - که همان خصوصیات فراگیر بودن، عدم توقف بر استحقاق و طلب، و تبدیل شدن به عذاب با پشت کردن به آن را دارد - رحمت هدایت است؛ یعنی بعد از آفرینش، خداوند مخلوق خویش را به حال خود رها نمی سازد. چنین نیست که او را بیافریند و فیض خود را شامل حال او سازد، اما بعد، رهاش کند؛ چراکه مرحله بعد از آفرینش، هدایت است:

﴿قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾^۲؛

گفت: «پروردگار ما همان کسی است که به هر موجودی، آنچه را لازمه آفرینش او بوده داده؛ سپس هدایت کرده است!».

هدایت نیز بر دو نوع «هدایت تکوینی» و «هدایت تشریعی» است که از مصادیق آن، در آیه «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ»^۳ آمده است.

این قسم دوم از رحمت است که شامل همگان می شود.

۳. رحمت تیسیر (تخفیف)

خداوند با اشاره به این رحمت، در قرآن کریم، فرموده است:

﴿يُرِيدُ اللَّهُ أَن يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾^۴؛

خدا می خواهد [با احکام مربوط به ازدواج با کنیزان و مانند آن،] کار را بر شما سبک کند؛ و انسان، ضعیف آفریده شده؛ [و در برابر طوفان غرایز، مقاومت او کم است].

و در بحث قصاص می فرماید:

﴿...فَمَنْ عَفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ... ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ...﴾^۵؛

۱. سوره ص: ۹.

۲. سوره طه: ۵۰.

۳. سوره انبیاء: ۱۰۷.

۴. سوره نساء: ۲۸.

۵. سوره بقره: ۱۷۸.

پس اگر کسی از سوی برادر [دینی] خود، چیزی به او بخشیده شود، [و حکم قصاص او، تبدیل به خونبها گردد] ... این، تخفیف و رحمتی است از ناحیه پروردگار شما!

رحمت تخفیف نیز، خاص مؤمنان نیست و شامل همگان می شود و خدای متعال علاوه بر آنکه رحمت را شامل همه می کند، اسباب تسهیل وصول به مقاصد عالیه را، که همان تسهیل بازگشت به سوی خداوند سبحان است، برای ایشان مهیا می سازد:

﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمُ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾^۱؛

﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾^۲؛

همه اینها از مصادیق رحمت تخفیف و تیسیر هستند.

و صلّی الله علی محمد و آله الطاهرين

۱. سوره حج: ۷۸.

۲. سوره بقره: ۱۸۵.